

DİYARBAKIR MELEK AHMET PAŞA CAMİİ ÇİNİLERİ

MELEK AHMET PASHA MOSQUE TILES OF DIYARBAKIR

F. Evren DAŞDAĞ¹

Öz

Çini süsleme Diyarbakır'a XII. yüzyılda Artuklularla birlikte gelmiştir. Bu dönemden sonra çini sarayda ve cami mimarisinde iç ve dış cephede süsleme amacıyla kullanılmıştır. Hatta, Diyarbakır'da ortaya çıkarılan çini fırın kalıntılarına dayanarak, kentte çini imalatının denendiği de belirtilmektedir.

Bu araştırmada gül diyarı Diyarbakır 'daki tarihi camilerden biri olan Melek Ahmet Paşa caminin çini süslemeleri hem motifleri, hem de kompozisyonları ile incelenecek ve günümüzdeki durumunun bir tespiti yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Melek Ahmet Paşa camii, çini

Abstract

Tile decoration in Diyarbakir was started with Artukians in XIIth century. After this period, tile has been used to decorate the inside and outside facades of palaces and mosques. Based on the tile oven remnants found in Diyarbakir it is indicated that tile manufacturing had been a part of the city's history. In this study the tile decorations, figures and compositions of the Angel Ahmet Pasha Mosque, one of the historic mosques of Diyarbakir, the city of roses, will be examined and its current situation will be analyzed.

Key Words: Diyarbakir, tiles, Melek Ahmet Paşa Mosque

¹ Yrd.Doç.Dr., Dicle Üniversitesi Z.G. Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Bölümü, edasdag@gmail.com

GİRİŞ

Çini sözcüğü halk arasında sırlı duvar kaplamaları ve kase, tabak türünden kullanım eşyaları olarak bilinmektedir. Bilimsel yayınlarda ise bu tanımlama kap kacak gibi eşyalar için seramik, duvar kaplamaları için ise çini olarak açıklanmaktadır.

İslam sanatı tarihi içinde önemli bir yeri olan Türk çini sanatının geçmişi 8., 9. yüzyıllarda Uygurlar'a dayandırılmaktadır. Büyük Selçuklular'la başlayan köklü gelişim Anadolu Selçukluları ile devam eder. XIV. yüzyılın sonunda erken Osmanlı döneminde, sarayın da büyük desteği ile İznik'te yeni teknik ve üslupta çini eserlerin oluşumu başlar. XV, XVI, XVII. yüzyıllarda İznik en önemli çini üretim merkezi olma özelliğini korur. XVIII. yüzyılda İznik çini atölyelerinin tamamen kapanmasıyla Kütahya yeni bir çini merkezi olarak anılmaya başlar (Bakır,1999; 10-13). Bu merkezlerin dışında Diyarbakır'ın da bir çini üretim merkezi olduğunu gösteren bazı ipuçlarına rastlanmaktadır. Bu ipuçları Osmanlı dönemi çinilerinden farklı bir karakter gösteren bazı camilerdeki çini süslemelerdir. Çini plakaların Akkoyunlular döneminde getirilen ustalar tarafından Diyarbakır'da üretilmiş oldukları düşünülmektedir (Yıldırım, 2006; 595).

Bu araştırmada Diyarbakır 'daki tarihi camilerden biri olan Melek Ahmet Paşa caminin çini süslemeleri hem motifleri, hem de kompozisyonları ile incelenecek ve günümüzdeki durumunun bir tespiti yapılacaktır.

Diyarbakır'da Çininin Yeri

Diyarbakır'a çini süsleme XII. yüzyılda Artuklular'la birlikte gelmiştir. Bu dönemde çini Artuklu sarayında ve cami mimarisinde hem iç, hem de dış cephede süsleme amacıyla kullanılmıştır. Safa (İparlı) ve Nebi camilerinde olduğu gibi. Çininin Diyarbakır'daki varlığı XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlılarla devam etmiştir. Sözen'in (1971) de belirttiği gibi, Osmanlıların yerli atölyeleri kullandıklarının ve desteklediklerinin kanıtı ilk Osmanlı cami olan Ali Paşa caminin yerel biçim gösteren çinilerinin bulunmasına bağlanmaktadır. Öney de (1970; 81) Diyarbakır'da ortaya çıkarılan çini fırın kalıntılarına dayanarak, kentte çini imalatının denendiğine işaret etmektedir. İlerleyen yıllarda çini süslemenin yer aldığı camilerde İznik'ten ısmarlanmış çinilerin kullanılması, bölge içinde istenilen düzeyde çininin üretilmediğini, yapılamadığını düşündürebilir.

Diyarbakır'da yer alan pek çok camide, özellikle Behram Paşa ve Melek Ahmet Paşa camilerinde İznik'ten getirilen çiniler kullanılmıştır (Kuban, 1970; 226). Ancak cami içi

onarımları sırasında sökülen çiniler, onarım bittikten sonra, aslına uygun şekilde yerine uygulanmamıştır. Deformasyona uğrayan bu camilere örnek olarak Fatih Paşa (Kurşunlu) ve İskender Paşa cami verilebilir. Diyarbakır'da daha sonraları değişik yerlerdeki mimari eserlerde çini süslemeye rastlanması belki de bu çini süslemelerin bu yapılara eklenmiş olabileceğini akla getirebilir.

Melek Ahmet Paşa Camii

Melek Ahmet Paşa camii Diyarbakırlı Melek Ahmet Paşa tarafından 1587-1591 miladi yılında yapılmış bir Osmanlı eseridir. Sur içinde yapılmıştır. Kentin batısında Urfa kapısının yakınındadır.(2000'e 5 Kala)

Melek Ahmet Paşa camii, içerisine depo, dükkan gibi mekanlar yapmak için yükseltilmiş ve iki katlı bir yapıya çevrilmiş tarihi bir eserdir. Caminin kuzey ve güney cepheleri siyah, beyaz taştan, kalan kısımlar siyah bazalt taştan yapılmıştır. Cami estetik çini bezemeleri, çinilerle ve taş işlemleri ile bezenmiş minare kaidesi ve merkezi plan özelliği taşımasıyla, bir Osmanlı mimarisi olarak önem arz etmektedir (Resim 1). 94

Resim 1. Melek Ahmet Paşa Camii

Resim 2. Harim duvarı çinileri

Çinide Gül Motifinin Anlamı

Sanatçılar toplumun değerlerini, inançlarını bazen stilize desenlerle dile getirmişler, bazen de onlara değişik anlamlar yüklemişlerdir. Peygamberimiz ile gülün özleştirilmesi gibi (Bakır, 1999; 208). Peygamberin kokusunun gül kokusu gibi olduğu inancı da, gül ve guncasının aşk ve güzellik simgesi olarak desenlerde beğenilerek kullanılmasını sağlamıştır. Lale sözcüğünün Allah sözcüğü ile aynı harfleri içermesi (Yıldırım, 2008; 597), Allah'ın birliğine işaret eder gibi bir soğandan bir çiçek açması, Allah'ı arayan bir ruhun simgesi gibi,

lale motifinin naturalist desenlerde yerini almasını sağlamıştır. Çiçek açmış bahar ağaçları cennetin tasviri, servi ağaçları da tasavvuftaki sabrın timsali olmuştur. ...Desenler genellikle İznik flora ve faunasından esinlenilerek sembolize edilmiştir. Desenlerin insan, gökyüzü ve evren arasındaki anlamı kurarak, Allah'a ulaşmayı hedeflediği söylenebilir (İznik Mavi Çini ve Seramik İşletmesi 23.10.2011).

Camide Yer Alan Çiniler ve Özellikleri

Melek Ahmet Paşa caminin çini süslemeleri estetik ve kalite olarak bozulmamış ender örneklerdendir. Yapının içindeki çiniler mihrapta, harimi çevreleyen duvarlarda ve mahfil merdiven duvarlarında yer almaktadır. Harimi çevreleyen çiniler tabandan başlamakta ve yerden yüksekliği bir metreyi bulmaktadır (Resim 2). “Mihrap ve harim çevresi duvarlarında bulunan bordürler ile çevrili çinilerde izlenen desen ve renk özellikleri Mimar Sinan yapılarında görülen tezyin anlayışı ve desen programlarına paralel özellikler sergilemektedir “(Çetin, 2009, 602).

Melek Ahmet Paşa cami çini süslemeleri üç ayrı biçimde görülmektedir: Caminin iç kısmındaki duvarlarda kare biçimli çiniler görülmektedir. 35x35 cm. ölçülerindeki stilize bitki desenli çinilerde İznik çinilerinin motif ve renkleri kullanılmıştır (Gürsoy, 1992, 63-64) (Resim 2). Çinilerde firuze, açık mavi, beyaz ve lacivert görülmektedir. Bu çinilerin 35x15cm ölçülerindeki bordürleri arabesk motiflerle bezenmiştir. Bu çiniler Behram Paşa Camii çinileriyle aynı motifiere sahiptir (Resim 2). Yapıda yer alan mihrap alanını kaplayan çinilerin ise dikdörtgen biçiminde ayrı kalıp ve ölçülerde, bu yapıya özgün üretildikleri söylenebilir (Çetin,2009,602). Cami kapısından girince sol tarafta bulunan mahfilin merdiven duvarlarında ise karşılıklı olarak yer alan altıgen formdaki çiniler mevcuttur. Ancak buradaki çinilerin hem yapı, hem de desen anlayışı ile diğer çinilerden farklı üretilmiş oldukları görülmektedir (Resim 3).

Resim 3. Mahfel kapısının yanındaki altıgen çiniler

Resim 4. Mihrap çinileri

Cami süslemesinde yer alan motifler ise gül goncaları ve çiçek kesitlerinden oluşmuştur. Duvar çini süslemeleriyle, mihrabın üst kısmında yer alan motifler aynıdır. Bordürlerde görülen çini süsleme ise kenar duvarlarda yer almaktadır.

“Özgün geometrik form ve desenlerde üretimleri ile dikkati çeken, Diyarbakır’da tarihi yapılar ve müzelerde bulunan çinileri ise, ortak malzeme renk ve desen özelliklerine sahip olmaları, bölgede üretilmiş olmaları görüşlerini destekleyen veriler olarak değerlendirilmelerini mümkün kılmaktadır. Diyarbakır’ın geçmişte çini üretim merkezlerinden biri olduğu, özellikle Diyarbakır Çinileri olarak adlandırılabilir, bölgeye ait ibareler taşıyan üretimlerin olduğu konusunu öne süren bazı çalışmaların, mihrapta yer alan çinilerin teknik olarak yerinde üretilmiş olmaları görüşleri ile desteklenmesi, kentte yerinde üretim yapılmış olduğu belgelerini de oluşturmaktadır” (Çetin, 2009,602-603). Yerinde üretim dışındaki çiniler ise İznik’ten getirilmiştir (Kuban, 1970; 226).

Melek Ahmet Cami Mihrabında Yer Alan Çiniler

Bugün Diyarbakır’da Melek Ahmet Paşa Caminin çini süslemeli mihrabı tek olma özelliğini sürdürmektedir. İnce ve uzun mihrabı bütünüyle çinilerle kaplıdır (Resim 4). Ayrıcalıklı olan, mihrapta yer alan iki adet köşe sütun başlığının çini ile bezeli oluşudur. Mihrabın üst kısmında yer alan çinilerdeki motifler ile duvardaki çini süslemeler aynıdır. Bordürlerde görülen çini süslemeler ise kenar duvarlarda yer almaktadır. Mihrap içindeki

mukarnaslar ise mavi, lacivert renkte ve çoğu çizgili, pek azı da çiçek motiflidir. Sümbül ve gül goncaları görülmektedir. Mukarnas aralarında saç örgüsü bezekler de yer almaktadır.

Resim 5. Mihrap köşe çinisi

Resim 6. Mukarnas çinileri

Mihrap çinileri gonca gül ve geometrik bezemelerle tasarlanmıştır. Yaklaşık her yatay çini sırasında gül goncalarını görmek mümkündür (Resim 5). Bazı mukarnasların her iki köşesinde aynı kökten çıkmış iki adet kahve ile bordo rengi arası gonca gül görülmektedir. Goncalara ve yapraklı dallarına ise hareket verilmiştir. Goncaların yaprakları ve dalları bazen koyu yeşil kontur ile çizilmiştir. Bazen de gül yaprakları mavi ve goncanın dip kısımları hem mavi, hem kırmızı renkle sırlanmıştır. İkili gül goncalarının üstte yer alanı daha büyük, altta yer alanı daha küçük çizilmiştir. Her ikili gonca gülün bir tanesi sağa, bir tanesi sola bakmaktadır.

Mihrabın mukarnasları sekiz yatay sıra ile, köşeli ve iç bükey görüntü veren çinilerden oluşmaktadır (Resim 6).

Mukarnasın tepe çinisinde mavi ve lacivert zikzak bezemelerden oluşan bir anlatım görülmektedir. Bu bezemenin sağ ve sol köşelerinde beyaz zemin üzerine kahverengi ile bordo rengi arası birer gonca gül uçları birbirine dönük şekilde yer almaktadır.

Mukarnasın üstten ikinci sırasında sol yanda iki adet mavi yapraklı, kendi de mavi olan gül goncaları görülmektedir.

Üçüncü sırada mukarnasların sol tarafında bir mavi, sağ tarafında bir bordo sırlı gül goncaları yer almaktadır.

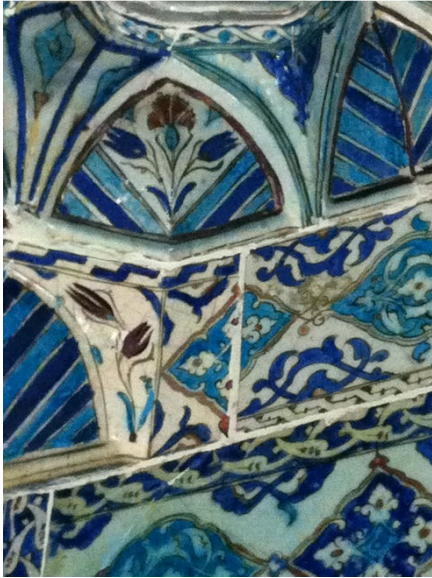
Dördüncü sıradaki mukarnasların sağ tarafındaki çinisinde ucu sağa doğru yönelmiş bordo renkli gül goncası görülmektedir.

Beşinci sırada çiçek bezemelerine rastlanmamaktadır.

Altıncı sırada altı adet ikişer bordo gonca güllü çini yer almaktadır.

Yedinci sıradaki çinilerin hepsi geometrik motiflerle bezelidir.

Sekizinci sırada sağdan dördüncü çininin içinde verev çizilmiş, dikdörtgen çizgilerin ortasından çıkmış, sağa ve sola doğru eğilen gül goncaları ve ortalarında yer alan sümbül motifi görülmektedir. Sümbül bordo, gül goncaları mavi, dallar yeşil, bazı yapraklar hem yeşil, hem mavi sırlanmıştır (Resim 7).

Resim 7. Mihrap köşe çinileri

Resim 8. Mihrap bordür çinileri

Dokuzuncu sırada sekiz adet ikişer bordo gonca güllü çini yer almaktadır.

Mihrap mukarnaslarının her yatay sırasının arasında, mavi zemin üzerine beyaz saç örgüsü motifi ile oluşturulmuş yatay ince dikdörtgen bordürleri görmek mümkündür.

Mihrabın yan duvarlarındaki dikey, ince dikdörtgen bordürlerde, lacivert zeminde bazen köşeli, bazen yuvarlak hatlı, beyaz sırlı saç örgüsü görülmektedir (Resim 8). Yine aynı bölgede yer alan dikey, geniş dikdörtgen bordürlerde ise beyaz zemin üzerinde konturu kahverengi ile çizilmiş, açık mavi şemse formları içinde stilize çiçek ve yaprak desenleri

görülmektedir. Şemse formlarının kenarlarında da lacivert stilize çiçek desenleri görülmektedir.

Melek Ahmet Paşa Cami Minaresinde Yer Alan Çiniler

Melek Ahmet Paşa cami minaresinin köşeli kaidesinin üst kısmındaki kabartmalı taş süslemelerin iç kısımları çini ile kaplıdır. Firuze sırlı ince çini parçalar taş süslemenin arasında yer alarak, kaidenin dört tarafını dolaşmaktadır. Günümüzde çini kısımların çoğunun çeşitli nedenlerle yok olduğu gözlenmektedir. Bu cami Diyarbakır'da minaresinde çini süslemesi olan ikinci camidir (Resim 9, 10).

Resim 9. Çini kaideli minare

Resim 10. Çinili kaideden detay

Melek Ahmet Paşa Caminin Çini Bezemelerindeki Kompozisyon Özellikleri

Melek Ahmet Paşa caminin çini bezemelerini kompozisyon bakımından üçe ayırabiliriz.

1-Bitkisel Süslemeler: 16.yüzyılın ikinci yarısında hatayi, rozet çiçeği, hançer yaprağı, palmet, rumi gibi soyut stilize motiflerle birlikte, natüralist üslupta motif ve kompozisyonlar da kullanılır. Bitkisel motif ve kompozisyonlar şöyle sıralanabilir.

Hatayi

Bu motif Diyarbakır'daki çini bezemelerde değişik motiflerle kompozisyonlar oluşturarak karşımıza çıkar. En çok rastlanan kompozisyon hatayi, rozet çiçeği, hançer yaprağı ile oluşan düzenlemedir. Bu kompozisyonda nöbetleşe bir sıra ile tekrar eden iki farklı biçimdeki hatayi, düzenlemeyi oluşturmaktadır. Hatayilerin ara kısımlarında ise bu motiflerden çıkan rozet çiçekleri ve basit hançer yapraklarla kompozisyon tamamlanmaktadır (Yıldırım, 2008; 597). Bu kompozisyon Melek Ahmet Paşa cami harim duvarlarında da tekrar etmektedir (Resim 2). Sıraltı tekniğindeki bu çinilerde motiflerin nakşedilmesinde acemilikler, renk tonlamalarında bozulmalar ve aşırı soluk bir mercan kırmızısı kullanımı görülmektedir. Ayrıca ulama plakaların bazı yerlerde birbirini tutması gibi görüntüler düşük kaliteli bir üretim olduğunu göstermektedir.

Palmet

Diyarbakır'daki çinilerde Rumilerle birlikte kullanılan, üç dilimli palmetler (palmet-rumi geçmesi) görülmektedir (Yıldırım, 2008; 598). Palmet motifi Melek Ahmet Paşa camisinin harim duvarlarının bordürlerinde yer almaktadır (Resim 2).

Stilize Çiçekler

Genellikle Diyarbakır'daki çinilerde altı dilimden oluşan stilize çiçekler yer almaktadır. Melek Ahmet Paşa Camiinde üst kattaki mahfile çıkan merdivenlerin karşılıklı duvarlarında kenarları beyaz konturlu, aynı biçimde dilimli stilize çiçekler mevcuttur (Resim 3).

2-Geometrik Bezemeler:

Özellikle Selçuklu ve Beylikler döneminde çinilere uygulanan geometrik motifler, Osmanlı döneminde sınırlı bir şekilde kullanılmıştır. Diyarbakır'da da bitkisel bezemeler oranla geometrik bezemeler daha az kullanılmıştır. Diyarbakır çinilerindeki geometrik bezemelere örnek olarak yıldız, altıgen, on ikigen, eşkenar dörtgen v.b. verilebilir.

Yıldız

Sekiz kollu yıldız bezeği caminin mihrap nişinin alt kısmında yer almaktadır. Buradaki çinilerde iç içe iki sekiz kollu yıldız görülmektedir. İçte yer alan daha küçük yıldızın her bir kolunda birbirinin tekrarı olan üç dilimli palmetler mevcuttur. Dışta kalan büyükçe yıldızın

kollarında devirli bir sıra ile şemse ve altı kollu yıldızlar yer almaktadır. Şemselerin içleri bitkisel dolguludur. Ayrıca palmet ve rumi geçişli bitkisel bir tasarım görülmektedir (Yıldırım, 2008; 601) (Resim 11).

Resim 11. Mihrap çinisindeki palmet ve rumi geçişli bitkisel bir tasarım

3-Sembolik Motifler:

Diyarbakır genelinde yaygın olarak kullanılmamıştır. Sembolik motifler arasında bulut ve çintemaniyi sayabiliriz.

Bulut

Uzak Doğu kökenli olması nedeni ile bu motife 'Çin bulutu' da denmektedir (Keskiner, 2002; 4). Mitolojik yaratıklardan ejderha ve simurgun boğuşmaları sırasında burunlarından çıkan buharı ve ateşi simgelemektedir (Yıldırım, 2008; 602). Çin bulutu Melek Ahmet Paşa cami bordür kompozisyonlarında yer almaktadır (Resim 2).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Gül şehri Diyarbakır'ın gül goncaları, bitkisel ve geometrik bezemeli çinileri ile ünlü camii Melek Ahmet Paşa, 16. yüzyıldan bu yana ayakta durmaktadır. Yılların ve insanların aşındırmaları karşısında hasar gören yapı ve çini eserleri, Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Diyarbakır Bölge Müdürlüğü'nün isteği ile, 2007 yılında başlatılan çalışmalarla restorasyona alınmıştır. Yetkili ve ehil kişilerce camiin mevcut çinileri ve kalem işleri elden geçirilmiş, onarılmış, koruma altına alınmıştır. Bu örnekten yola çıkarak tarihi eserlerin restorasyonunda, belgeleme ve kayıt işlemlerinde üniversitelerle iletişim kurulması gerektiği

söylenbilir. Restorasyon işlerinde, yapı uygulama ve malzeme üretimi konusunda mutlaka proje dahilinde, eğitilmiş usta ve aracı kişilerle çalışılması gerektiği belirtilebilir.

KAYNAKÇA

Bakır, S. Turan. **İznik Çinileri ve Gülbekyan Koleksiyonu**, Ankara,1999.

Çetin, Ayşe. Diyarbakır Melik Ahmet Paşa Camii Çinileri Koruma, Onarım Projesi ve Uygulamaları, **Uluslararası Katılımlı Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu-2**, Bildiriler Kitabı, Diyarbakır,15-17 Ekim 2009, 601-611.

Gürsoy, Suna. **Diyarbakır Eski Mimarisinde İçini Süsleme**, Dicle Üniversitesi Mimarlık Mühendislik Fakültesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 1993.

İznik Mavi Çini ve Seramik İşletmesi 23.10.2011

Keskiner, Cahide . **Türk Süsleme Sanatlarında Stilize Çiçekler, Hatai**. 2. Baskı, Ankara, 2002.

Kuban, Doğan. **100 soruda Türk Sanat Tarihi**, İstanbul, 1970, s.226.

Öney, Gönül. **Ceramic Tiles in Islamic Architecture**, İstanbul, 1970, s81.

Sözen, Metin. **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul,1971.

Yıldırım, Savaş. Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Çinilerinin Motif ve Kompozisyon Özellikleri, **II. Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu**, Diyarbakır, 15-17. 11.2006.

2000'e 5 Kala Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Diyarbakır,1995.